

ТЕТЯНА ХОМИЧ, ГАННА МУРАШКО

(Чернігів, Україна)

ЧАСТИНОМОВНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ІМЕННИКА В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ М. КОСТОМАРОВА

Усі частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, між одиницями якої існують певні взаємовідношення й тісні взаємозв'язки. Ці закономірні взаємозв'язки виявляються передусім у перетвореннях однієї частини мови в іншу [1, с. 14]. О. О. Потебня у свій час писав: “Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитися на граматичні категорії” [4, с. 155].

Ці взаємопереходи відбуваються у зв'язку з різними змінами синтаксичного, рідше стилістичного функціонування частини мови в мовленні. Нове функціонування певного слова в реченні призводить до того, що це слово втрачає свої первинні семантичні та граматичні особливості й одночасно набуває властивостей іншої частини мови. У сучасній українській літературній мові, як і в інших слов'янських мовах, перехідних явищ досить багато. Вони охоплюють сферу майже всіх повнозначних і службових частин мови [2, с. 277].

Тому метою пропонованого дослідження став комплексний аналіз явища міжкатегоріальної транспозиції іменників на морфологічному, семантичному та синтаксичному рівнях. Реалізацію поставленої мети уможливило розв'язання таких завдань: окреслення теоретичних засад вивчення явища субстантивації в сучасній лінгвістичній парадигмі; з'ясування морфологічних, синтаксичних та семантичних змін під час міжкатегоріальної транспозиції лексем; виявлення стилістичних функцій уживання субстантива у творчості М. Костомарова.

Об'єкт дослідження – лексичні одиниці, утворені шляхом переходу до лексико-граматичного класу іменника, а також лексеми, що трансформувалися з іменника до інших лексико-граматичних класів.

Предмет аналізу – явище морфолого-синтаксичних транспозицій іменника на семантичному, морфологічному та стилістичному рівнях, місце, роль та стилістичні функції такого явища в творчості М. Костомарова.

Актуальність виконаної роботи зумовлена необхідністю цілісного багатопланового вивчення явища субстантивації на синтаксичному, морфологічному, семантичному та стилістичному рівнях, а також недостатньою розробленістю дослідження цієї проблеми в мовознавстві.

У репрезентованій статті пропонуємо розглянути явище міжкатегоріальної транспозиції лексем, зокрема процесів субстантивації, на матеріалі поетичних творів М. Костомарова.

Микола Іванович Костомаров – український і російський історик, громадсько-політичний і культурний діяч, письменник, публіцист, критик, етнограф і фольклорист, член-кореспондент Петербурзької АН з 1876 р. Його творчість в історії української літератури належить до періоду романтизму.

У поезіях М. Костомарова наявні різні процеси переходу одних частин мови в інші. Найбільше спостережено явищ субстантивації прикметників, займенників, числівників та дієприкметників, наприклад: *Поклоняться розп'ятому, // Завіт його приймуть* [3, с. 112]. *Розп'ятому* – пасивний дієприкметник, що перейшов до класу іменника, набув значення предметності та виступає додатком. Наводимо такий приклад: *Горе вченим, котрі злеє // Добрим нарікали, // Тим, що істину святую // Од простих ховали!* [3, с. 113]. Вживання в цій поезії субстантивів *вченим, злеє, добрим, простих* сприяє економії мовних засобів, а також чіткості, стислості й лаконічності висловлювання.

До класу іменників найчастіше переходять прикметники: *Товариші вертаються, // Хворий зостається!* [3, с. 100]. *Хворий* – прикметник, ужитий у значенні іменника, виступає підметом. Наводимо ще один приклад: *Московський цар за бідних уступився // І за своїх дітей з ляхами бився* [3, с. 49].

Як і в багатьох поетів-романтиків, у творчості М. Костомарова часто вживаються субстантивовані лексеми *милий* у різних родових та числових варіаціях: *Що зоставсь її миленький // Край синього моря* [3, с. 100]; *Ні до кого без милого дівці притулиться!* [3, с. 93]; *Повернеться миленький, //*

Живий і здоровенький [3, с. 143]; *Ходім, мила, ходім, люба, // Там нема нікого* [3, с. 92]; *Повели милого в город, де військо збирають! // Повели милого в город, де шаблі готують!* [3, с. 52]; *І мила каже: нагадав // Ти дуже мудру думку!* [3, с. 94].

Близьким до семантики слова *мила* є семантика слів *кохана, рідненька: Прощай, кохана, прощай рідненька!* [3, с. 68]. Лексеми *кохана* та *рідненька* трансформувалися до класу іменника, вжиті у формі називного відмінка однини, є звертаннями.

У поезіях М. Костомарова помічено утворення антонімічних пар шляхом додавання префікса *не-*: *Чом не навчав нас добру і согласці? // Чом од гріхів не впняв нерозумних огненным словом?* [3, с. 132]. *Нерозумних* – субстантивований прикметник, виражений у формі родового відмінка множини, у реченні виступає додатком. Ще приклади: *Боже мій милий, боже милостивий, // Нащо ти держиш в світі нещасливу?* [3, с. 49]. *Нещасливу* – прикметник, що перейшов до класу іменника, утратив свої первинні синтаксичні функції означення й виступає додатком.

Слово “безумному”, на перший погляд, є калькою з російської мови, де воно вживається у значенні “божевільний”, “неповна розуму”. Але в М. Костомарова воно вжито в зовсім іншому значенні – “нерозумному, без розуму”. У цьому контексті воно теж є субстантивом: *Горе, горе безумному, // Що братів смуцає: // У нечесті, у розпусті // Свободи шукає* [3, с. 62].

За допомогою субстантивів *вченим* та *простих* автор протиставив різних за соціальним станом людей. Тому ці лексеми можна вважати контекстуальними антонімами: *Горе вченим, що од простих // Світло заховали, // Для користі, для мамони // Правду уживали* [3, с. 27].

Лексема *старий* на позначення людини похилого віку в літературі частіше функціонує як субстантив, а не як прикметник, оскільки залежні слова в цьому контексті не доречні: *Дідусю, розкажи нам казку невеличку. // “Яку ж би вам сказать”, – пита дітей старий* [3, с. 27]. *Старий* – субстантивований прикметник, ужитий у формі називного відмінка однини

чоловічого роду, в реченні виступає підметом. У поезії “До жирівки” бачимо ще один випадок морфологічної трансформації лексеми **старий**: *То знов понурий ваш старий // Над попелом родини плаче* [3, с. 72].

В Україні завжди до слова ставилися обережно, бо вірили, що воно може наврочити, заподіяти лихо. Тому деякі слова було заборонено в народі навіть вимовляти (так звані слова-табу), їх замінювали більш нормативними та звичними. Замість *чорт* або *диявол* говорили *лихий*, *нечистий*, *лукавий*, акцентуючи на його сутності, як це спостерігаємо в поезіях М. Костомарова: *Лягайте ж, коли так, лягайте зараз спати.// Нехай лихий, не я, казок накаже вам!* [3, с. 17]. **Лихий** – субстантив, вжитий у формі називного відмінка однини чоловічого роду, виконує роль підмета. Таких прикладів у поезіях М. Костомарова кілька: *Був пан колись добрий, чесний та хоробрий // Лукавий на лихо підвів!* [3, с. 173].

Варто також зазначити, що субстантивовані прикметники середнього роду в більшості випадків можуть виступати в різних ступенях порівняння, що, як відомо, є характерною ознакою прикметників: *Із язиків сильнішому міч не поміг // І сильніший розтаяв пред Богом, як сніг!* [3, с. 27].

Як було зазначено, до класу іменників найчастіше переходять іменні частини мови та дієприкметник. У досліджуваному матеріалі помічено випадки переходу як активних дієприкметників (*Чом упалих божественним // Словом не зогріє?* [3, с. 177]), так і пасивних (*Хита гілля вітер в лісі, а хвилі у морі, // А кровавії чуприни забитих у полі* [3 с. 47]; *Сурми, стон побитих, // Брязкотня мечами* [3, с. 18]), але кількісно серед таких дієприкметників більше пасивних.

Лексема **молодий** може вживатися на позначення віку людини та номінації нареченого: *Ой іди ж, мій молоденький, дівку визволяти, // Вона буде тобі жінка, а я рідна мати* [3, с. 167]. У цьому контексті це слово позначає особу за віком, субстантив **молоденький** вжито у формі називного відмінка однини, синтаксичної ролі не виконує, оскільки є звертанням.

У поезії М. Костомарова “Турнія” співвідносні з прикметником займенники **всі, кожний** розуміються як такі, що вказують не на ознаку, а на особу, тому є підстави стверджувати про субстантивізацію цих займенників: **Всі** поклонилися князю, княгині і красній князівні. // Далі **усі** за широкі столи рядком посідали, // **Кожний** по чину й по росту; носили тут різні страви, // Мед розливався [3, с. 118].

Перехід узагальнено-якісних займенників до лексико-граматичного класу іменників має певну стилістичну мету: У зеленому лузі темному // Бурлак проживає, // **Всіх** цурається, **всіх** ховається [3, с. 274]. Означальний займенник **усіх** вжито без залежних слів, у реченні виконує синтаксичну функцію додатка.

У поезії “Спить Україна та руїни...” субстантив **усяке** вжито в зневажливому значенні, має на увазі “**будь-хто**”: Гине слава... та й ту славу // **Усяке** калічить [3, с. 28].

Присвійні займенники **наші, свої, мої** позначають узагальнене уявлення про осіб, близьких мовцеві за якоюсь ознакою: Коли ж, звернувшись, // Знову очима // Й серцем шукати // Станеш **своїх**, // Може, якого // Більш не побачиш! [3, с. 29]. **Своїх** – присвійний займенник, ужитий у формі родового відмінка множини, перейшов до класу іменників і виконує функцію додатка. У поезії “Веснянка” спостерігаємо саме таку стилістичну мету вживання займенника **свою** в значенні іменника: А серце **свою** між **всіма** знайде // І повік **одну** кохає [3, с. 30]. Тут наявний перехід числівника **одну** до класу іменників та субстантивізацію займенника **всіма**. Наводимо ще приклади: Ані з **своїх**, ані з **чужих** // Тебе на світі не признають [3, с. 38]; Не розбираючи, **чужі** // Твій рід кепкують, зневажають [3, с. 18]; Розорен храм, родини в нас нема // **Чужі** знуцаються над нами! [3, с. 58]. **Чужі** – якісний прикметник, ужитий у цьому контексті без залежних слів, виступає підметом, отже, спостерігаємо перехід цієї лексеми до класу іменника.

У поезії “До Жидівки” лексему **кревнії** у значенні “кровні”, “рідні” вжито теж у значенні “**свої**”. У цьому контексті лексема **кревнії** перейшла до класу

іменників, у реченні виступає підметом: *А кривні? Кривії твої // Давно вже серце загубили* [3, с. 82].

Коротку форму займенника **всякий** (**всяк**) у поезії М. Костомарова “Баба Гребетничка” вжито з метою уникнення повтору флексій: *Такі дивізії кому б не сподобались? // Всяк ласий до казок, як кішка до сальця* [3, с. 172]. **Всяк** – означальний займенник, який субстантивувався, вжитий у формі називного відмінка однини чоловічого роду, виступає підметом. *Всяк* вжито у значенні “будь-хто”.

У науковій літературі немає однозначного трактування займенника **жоден**: деякі науковці вважають його заперечним займенником, деякі означальним. У будь-якому випадку це узагальнено-якісний займенник, тому він може переходити до класу іменників: *І жодний не рушиться: всі очі встромили // На діда; всі слухають, буцім онімили!* [3, с. 149].

Перехід числівників до лексико-граматичного класу іменників стосується як кількісних, так і порядкових числових номенів, що й бачимо в поезії М. Костомарова “Брат із сестрою” : *Мир хрещений марно гублять: // Одних топлять, других рублять* [3, с. 117]. Числівники **одних** та **других** вживаються без залежних іменників або займенників і вказують на особу, а не на кількість.

Згідно з українським правописом, словоформи **весною**, **зимою**, **літом** тощо не є нормою української літературної мови. У поезії М. Костомарова “Весна й зима” таку словоформу вжито зі стилістичною метою: *Ходив весною я по квітчаній долині, // За кожним ступнем зілля урождало сонце* [35, с. 218]. Лексема **весною** утворена шляхом переходу іменника до класу прислівників. Іменникова флексія перетворилася на суфікс незмінної частини мови, в реченні ця словоформа виступає обставиною часу. Аналогічним шляхом утворена лексема **ранком**: *Стала вона ранком діти годувати; // Став вітер березу колихати* [3, с. 166].

Аналізований матеріал містить багато прислівників, утворених морфолого-синтаксичним способом словотворення, шляхом переходу до цього класу іменників, наприклад: *Є в нас плесо; осокою // Поросло кругом*

[3, с. 167]. **Кругом** – прислівник, виступає обставиною місця. Так само утворений прислівник **ранком** у такому контексті: *І ранком мороз по стегу забіліє, // І в темній ночі ще гірш потемніє* [3, с. 77].

У досліджуваному матеріалі спостережено різне вживання слова **край**. Воно може означати предмет і самостійно виступати членом речення: *Що ж за гомін чудний ходить // Од края до края?* [3, с. 31]. А може переходити до класу прийменника й виконувати синтаксичну роль залежно від слова, з яким його вжито: *Ой, не можна березоньці край тину не витись* [3, с. 18]. У творчості М. Костомарова помічено багато таких омонімічних форм лексем **край, коло, круг** тощо: *Стоїть бранка край порога; // Сидить Івась в кінці столу* [3, с. 117]. У цьому контексті слово **край** є прийменником. Наводимо ще приклади переходу іменника до класу прийменника: *Чорний кіт // І хлопець край вікна сидить // І слухає: от-от задзвонять!* [3, с. 83]; *Коло млина на долині // Трава зеленіє* [3, с. 50]; *Коло Чернігова бився Радан-есаул з ворогами* [3, с. 94]; *Ой там річка невеличка; на річці місточок, // А на березі край його лозовий кущочок* [3, с. 37].

Субстантивація прикметників досить поширена в сучасній українській мові. В основі цього явища лежить зміна семантики прикметника, тобто коли певну ознаку, якість чи властивість особи або ж предмета починають вживати як назву самої особи чи предмета, а зміна семантики слова зумовлює, у свою чергу, і зміну його категорійної характеристики: прикметник набуває граматичних категорій іменника, змінює характер сполучуваності з іншими словами та свої синтаксичні функції.

Отже, субстантиви репрезентовано в українській мові великою кількістю лексем, вони простежуються більшою або меншою мірою протягом усього її розвитку. У творчості М. Костомарова найбільше спостережено явищ субстантивації прикметників. Їх ужито з різною метою, найчастіше для того щоб зосередити увагу на певній, найважливішій рисі характеру, яку автор хоче підкреслити. У таких випадках граматичні категорії роду, числа й відмінка набувають самостійного значення, хоч за типом словозміни прикметник

залишається в полі дії прикметникової парадигми. Рідше трапляються інші види міжкатегоріальної транспозиції лексем.

Наявність в українській мові перехідних явищ є свідченням того, що система частин мови має динамічний характер. Аналіз процесів переходу з однієї частини мови в іншу дає змогу продемонструвати системний характер мовних явищ, оскільки зміна морфологічних характеристик слова безпосередньо пов'язана з особливостями його лексичного значення, а також із синтаксичною функцією.

Література

1. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови // Українська мова та література в школі. – 1953 – № 6. – С. 14 – 15.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 368 с.
3. Костомаров. М. Поезії, драми, оповідання. К., 1990.
4. Потєбня О. О. Из записок по русской грамматике. – М., 1977. – 320 с.